

ALKOTÓMŰHELY

HORVATH MÁTYÁS

MADÁRTEMETÉS

CSÉPE IMRE NOVELLAJÁNAK ELEMZÉSE

A *Madártemetés* Csépe Imre *Tarisznyás emberek* című novellás kötetében jelent meg 1957-ben Szabadkán, a Minerva kiadásában. Akkoriban sikerkönyv volt, és azóta is ritkán beszélhetünk olyan vajdasági kiadványról, amelyik elérte az 5000 példányt, mint ez a mű.

A kötet népszerűségét belső, tartalmi értékein kívül kétségtelenül növelte a szerző egyéni varázsa. Éppen ott forgatták szívesen, abban a közegben, amelyről a novellák szólnak: az alig érintett vagy a bomlás szélétől éppen hogy meglegyintett falusi közösségekben, a volt béresek, napszámósok, kiscgazdák világában. Csépe írásművészete igen közel állt vagy azonos volt előadásmódjában, tartalmával is ennek a társadalmi közösségnek a prózai népköltészeti hagyományaihoz. A népmese már nem képezte a felnöttek érdeklődésének tárgyát, ám az anekdota és az adoma a társas összejövetelek élő hagyománya volt. Ennek tárgyiasult formáját fedezték fel az olvasók a kötet történeteiben.

A *Madártemetés* és még néhány novella messze kimagaslik a szövegkörnyezetből. Az elbeszélések zömét az anekdotikus típus képviseli, mint pl. a *Tévedés*, *Mondom Balázs házassága*, *Kaszával Amerika felé* stb. Mások pedig éppenséggel az adoma felé hajlanak: tudatosan alapoznak a szóbeli előadásmód körülményeihez, kihegyezett csattanóval eleve számítanak a közönség derülésére.

A novellatípus természetes tartozéka, hogy az író hűségesen utánozza az élő beszéd fordulatait. Fő jellegzetességük a párbeszédes forma jelenléte. Az egyenes beszéd élénkséget, pergő ritmust ad az írásoknak. Ugyanakkor a jellemzés eszköze is, tehát az író a szereplők alapvonásain, alkati jellegzetességein kívül azt a réteget, osztályt is érzékelteti, amely mindig tevőleges részese az eseménynek.

Szinte kivétel nélkül jelen van a nyelvjárásiasság a szó szerinti idézetekben. A lexika mellett a beszédfonetika és az alaktan is a bácskai nyelvjárások jellegzetességeit tükrözi.

Képszerűségben a szerző leggyakrabban a jelzős szerkezetekkel és a hasonlattal él. A jelzős szerkezetek eredetiségével, hangulatteremtő és ábrázoló erejével külön is érdemes lenne foglalkozni. Hasonlati egyrészt a népköltéssel, a szóláshasonlatokkal rokoníthatók, másrészt előadásmódját közelítik a népköltészet stílusához. Nem eredeti szóláshasonlatok ezek, ám szerkezetükben és hangulatukban, érzékletességükkel feledtetik az olvasóval azt, hogy csépei nyelvi képződmények. Pl.: *Ez a Balázs fejben nő, mint a káposzta. Úgy megért a félelem a faluban, mint Vendel bácsiban a tavaszi nátha. Összenőt velük, mint levél az ágával; lámpagyújtásig kitart, mint macska a kuckóban; dagad a melle, mint szakajtóban a tészta; ő is megcsuklott, mint korhadt léckerítés a kert végében.*

Ritkábban ugyan, de találunk olyan mondatokat is, amelyek teljesen szólászerű kifejezések, pl.: *láttam én már bátor ember gatyáulepét...*

A nyelvi népköltészeti hagyomány mellé felsorakozik a szépirodalom népies realista stílushagyománya, Tömörkény és Móra prózastílusának hatása. Több novellában az elbeszélő személye megbúvik a szereplők alakja mögött. Az átképzeléses előadásmód alkalmazásával megjelenik a hosszú belső monológ. Itt nem az író közöl, fejteget, jellemez: az egyenes beszéd átlendül függő beszédbe, az író alakja eltűnik, maguk a szereplők vallanak saját magukról, életüket kiznózó problémáikról.

„— Menni köll — gondolta —, még él az ember, meg köll keresni a mindennapit, ha bármilyen keservesen is.

Igaz már hetvennyolc éves, megette a kenyerének javát, de hát elevenen nem bújhat a föld alá. Majd csak rátalál órá is az a megváltó hálál, aki már lassan minden korabelit elhordoz a faluból. Ő sem marad itt dísznek ebben a kis rossz csőszkunyhóban a két jegenyefa alatt a faluszélen, amit a nagyságos úr testált reá öröklakás fejében, amiért negyven évig szakácsnősködött nála. Sehoh senkije sincs, se rokona, se utóda, férje se volt soha, így él egészen egymagában, még csak szomszéd sincs a közelben, akivel hébe-hóba elbeszélgetne. Nem szuszog ököriülte senki azon az egy rossz macskán kívül. Ejszaka mindig odahúzódik a lába mellé a dunyha alá, mert mindig úgy fázik, mint az ő lába. Magányos ő, mint a páratlan öreg varjú, amelyik már nem bír a csapattal szállni, lemarad a többtől, egymagában kóvályog a téli ugarok fölött.”

(A *taplófőző asszony*)

Az idézet példázza az átképzeléses előadásmód stilisztikai megoldását. A részlet még egyenes paraszt beszéddel indul nyílt nyelvjárásiassággal, majd átlendül az átképzeléses előadásmódba, függő beszédbe. Itt a nyelvjárásiasság háttérébe szorul. Inkább a szöveg megszerkesztésének elveiben nyilvánul meg. Az író fukarkodik a központozással, lélegzetelállítóan sodróvá válik az előadásmód. Gondolat gondolatot vált ki, ami a belső monológot indázóvá teszi. Pl. az utolsó mondat hasonlatában a hasonlított függetleníti magát, és a további tagmondatokban már kizárólag vele foglalkozik a szerző. Ez a jelenség egyébként jellemző Csépe szövegszerkesztési módszereire, és emiatt tűnik mind az átképzeléses részlet, mind a cselekvés bonyolítása késleltetettnek, redundánsnak.

„Elkapja a Jézus lábaszárát, s egyből lerántja a keresztől.”

— Így — gondolja — ha a bibliai Jóskának lehetett levenni a mestert, hát miért ne lehetne őneki is.

Ő is Jóska, mégpedig a javából. Még csak pilátusi engedély sem kell hozzá, hogy levegye. Aztán meg segít is rajta Krisztus, mert már egy folt-ra való bádoggja sincs. *Éhes is, fázik is, pálinka sem volt még ma, meg hát aztán jobb helye lesz neki ott, ahová ő szánta.* A kígyófejú ollót megcsatlogtatta a nyak előtt.”

(A *hintázó Krisztus*)

Az idézet utolsó előtti mondata szemlélteti, mennyire varázsossá teszi az átképzeléses előadásmód Csépe stílusát. Ugyanabban a mondatban keveredik a novella főszereplőjének a gondolata és a mögötte meghúzó-dó író, valamint bizonyos kollektív nézet is. Szinte kihallik a közbeszúrt mondatból (*pálinka sem volt még ma*) a hallgatóság kollektív ítélete a főhős tetteivel kapcsolatban.

„Hm — gondolja magában — mégiscsak... Hát hiába nő, fiatal volt az az asszony, akárcsak az övé. Igaz, hogy hát Viktus szent életű, a Pista felesége meg nagyon hegyrehágo vót, isten nyugosztalja, de hát az asszonyállatot nemigen tapasztalja ki az ember. Lám-e Csordás Tréza néni

is már az ötvenediket tapossa, oszt még mindig ugyancsak markolázza az öreg Filó. Lehet, hogy a Viktus is a Miatyánk mögé bújtassa a szeretőjét. Ki tudja? Nem-e kutya jár nálam is a kertben? Látott ő már kormos fülü fazekat. A mútkó is nagyon a biblia fölé vótak hajolva avvá a topolyai zarándokká, aki házrul házra jár téríteni. Aszongya, hogy az »idők végén vagyunk, feleim«. Olyen ékesen beszél ezeknek az asszony-nípsígeknek, hogy majd leverik egymást érte. A Csáki Panna is miatta jár az orvoshó, amióta a Baginé kiszaggatta a haját. Most aztán megbizonyosodhat a főtámadásru.”

(Jóska megbizonyosodik)

Az idézetben a vépletekben menően közeledik a szerző az élő beszédhez. Szinte már nyelvjárási szöveg fontetikailag hú lejegyzésének tetszik. Itt-ott (embër, Tréza) még a középzárt é-ket is jelzi a szövegben. Másutt a kifejezetten nyelvjárási teljes hasonulással találkozunk (avvá a zarándokká). Attól sem riad vissza, hogy durva nyelvhelyességi hibákat szőjön az átképzéles előadásmódban a szereplő nyelvhasználatának minél szöveg-hűbb érzékeltetésére, pl. a suk-sükölő igealokat (bujtassa)vagy az —e kérdőszócska helytelen használatát (nem-e jár).

Hosszan idézhetnék még hasonló részleteket, amelyek a kötet stílusának, nyelvezetének, szövegszerkesztési elveinek *egészére* jellemzőek. A *Madártemetés*tel kapcsolatban azonban csak mint mínuszstruktúrákról beszélhetünk: olyan elemekként, amelyek *nem szerepelnek* a kiemelt novellában.

A *Madártemetés* szerkezetével, stílusával és írói üzenetével elült a környező novelláktól. Eppen a mínuszstruktúrák teszik kiemelkedővé, nem csupán e kötetben, de az író egész életművében is.

A *Madártemetés*t a hagyományos vagy klasszikus novella típusában sorolhatjuk be. Egységes eseményt mond el, amely a novella végén lezáródik. Az anekdotától megkülönbözteti a szerkezet szigorú zártsága, egységes vonalvezetése, a fordulópont kompozicionális zártsága. Tartalma szerint a pesszimista novellák közé kellene sorolnunk. Az irodalomelmélet szerint a pesszimista novellában a jó erők pusztulása áll a cselekmény középpontjában. Esetünkben épp az a meghökkentő, a szokatlan, hogy a pusztítás nem a jó erőkre terjed. Ezt a jelenséget is a mínuszstruktúrák közé sorolhatjuk.

Az esemény belső megkötöttséggel, szigorú rendben halad a tetőpont felé, s a tragikus fordulattal nem oldódik fel. Az utolsó cselekménymozgások nem segítik elő a katarzis feloldását. Az olvasóban csak a szorongás enged, de fokozódik az együttérzése a főszereplővel, aki szemlélője csupán a tragikus eseménynek, ám akit az olvasói képzelet azonosíthat a tragédia valódi szereplőivel.

A novella részletes elemzése előtt hadd idézzem Széles Klárát, aki azt állította „hogy „minél közelebb áll egy mű a »remekműhöz« annál inkább funkciókkal terhes minden egyes részlete, vonatkozása”. (*Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1921.) A mű értékeit valóban csak akkor tudjuk feltárni, ha minden részletét vizsgálat alá vesszük.

Vizsgáljuk először a címet! A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 61 madár előtagú összetételt sorol fel, a címben szereplő szóösszetételt azonban nem találjuk közöttük. Az új szót tehát Csépe Imre nyelverteremtő fantáziája hozta létre. A cím két irányban idéz fel asszociációkat. A madár szóhoz, az előtaghoz általában kellemes asszociációink fűződnek. Maga a madár képzelet is kellemes emlékeket ébreszt az olvasóban. Talán csak a tudatunk mélyén ködlik fel a „halálmadár” összetétel sötét, borzongató emléke. Az utólag élénk magas magánhangzóival ellentétben azonban az asszociációs töltet csupa kellemetlen emlékképeket, hangulatokat idéz.

A cím szokatlansága tehát nem csupán a neologikus összetételben keresendő, hanem a fogalmi tartalomban feszülő ellentétben. Így valójában a novella tételszavává válik, és az olvasó bizonyos szorongással fog az olvasáshoz. Ugyanakkor felkészül öntudatlanul is a benne feszülő ellentét kibontására.

A novella majd egyoldalnyi terjedelmű bevezető szakasza megismerteti az olvasót a cselekmény helyszínével, időpontjával és a főszereplővel. Rövid — egyszerű vagy két-három tagú összetett — mondatok tényszerűen, részletezően tartják elénk a helyszínt és az időpontot. A kötet többi novellájától eltérően a szerző szinte fukarkodik a trópusokkal. A kezdő mondatban a helyszínt jelző szerkezet (horgosi vasút) köznapi, szinte elkoptatott. Csépe életének ismerői azonban tudják, hogy nem jelezhet mást a 25 km hosszú pályaszakaszról, mint a Tuk környékét, a Kővágó iskola mögötti szikes palápyt vagy a Szelevény eredő alatti ősi legelők maradványát. A helymegjelölés mellett azonnal utal az első mondat a szereplőire is: száraz, *nagy* öregember. A közvetlen jelző a legmindennapibb, de szokatlanságával emelkedik ki a mondatból. Általában a magas, nyúlánk jelzőket alkalmazzuk személyek jellemzésekor. Szokatlan és képyszerű az igei állítmány is. A *szél rángatja* az öregembert, tehát erős, kegyetlen, erőszakos légáramlatról van szó. Az időtlen korú öreg juhászt azonban még mindig nem hagyta el az ereje, mert a következő mondatból megtudjuk, hogy (a szél) csak *akarná kifordítani* a szűréből. A harmadik mondat expresszív igei állítmánya és a jelzős szerkezet között ismét az ellentét villamos szikráját csíholja. A széljárta puszta hangjai csa ka 4. mondatban jelennek meg egy szokatlan jelző (*sziszegő* lég) jóvoltából. S a hangok most már a továbbiakban állandóan jelen vannak a helyszínen: a szél *cincogtatja* a távíróhuzalokat, a nyáj *béget*.

Csak a szakasz közepe táján ismerjük meg, milyen is az a legelő, ahol a nyáj bóklászik: „Itt egy-két nyúlbuksfencen alig van bevetve más.” Csépe rafináltan szerkeszti képeit. Az idézetből még a névutót is kihagyta, az olvasóra bízva annak megállapítását, hogy milyen lehet az a terület, amelybe csak nyúlbuksfenc vethető. Másol hasonló esetben bizonyára nem fukarkodott volna a jelzőkkel vagy éppen a humorral. Ez a novella azonban szerkezetileg nem bírna el sem a részletezést, sem a bajusz alatti mosolyt.

Móra így érzékelteti a terméketlenséget: „Nem lehet mondani, hogy semmi sem termett volna meg benne. A kígyószisz ölesre megnőtt, a gyujtoványfű kötésig ért, és a gilicetüsök akkora szuronyokat növesztett, mint a gládics tövise, akivel Krisztus urunkat megkoronázták.” (*A Földhözragadt János története*)

Ha a két idézetet összevetjük, akkor azt kell mondanunk, hogy Móra szinte fitogtatja növénytani ismereteit a részletezésben, és azt, hogy mennyire járatos a Szeged környéki nyelvjárásban. Csépe megtartja képszerűségét, de komoran tömör. A kedélyes humorizálást nem tűri a téma, sem a környezet. A nyelvjárásból csak annyi szüremlik a szövegbe, amennyit az idézet utáni átképzeléses mondat megkövetel. Mert nyilván nem nevezheti szaknyelven a *ragácsfadt* (Móránál gládics) a talán írástudatlan öreg juhász.

Az érzékletes képből még a madarak hiányoznak. Megjelenésüket egy hasonlat vetíti az olvasó elé: *mint nagy fekete levelek hullanak le a vasút menti ragácsfák hegyéről, féloldalvást úszva az északi szélben*. A hasonlatot az teszi újszerűvé, hogy általában a költői hagyomány a hulló falevelekkel kapcsolatban kellemes asszociációkat kiváltó képeket használ vagy melankólikusokat. Amikor Csépe *fekete levelekként* szemléli a leszálló varjakat, abban már érzékelteti az elmúlásnak azt a fázisát, amelyben benne van a rothadás, a felbomlás, a megsemmisülés.

A második szakasz stílusában képez ellentétet az elsővel. Ha azt mondtuk, hogy az első szakasz rafinált képrendszer, csendes várakozás, a második csupa apró mozgás, rezzenet. Mintha egy zenekarban újabb hangszerek szólalnának meg, az igék veszik át a vezető szerepet. A *rángat*, *meríti*, *billegtet*i igei állítmány csupa moccanás, meg-megújuló lendület. De már a pipára nem rágyújt, az így túl sivár, költőietlen lenne. *Gyufát lobbant* a dohány fölé. A megfigyelés és képszerű gondolkodás diadala ez a mondat, amely folytatódik a következőben. A szél a füstöt *nyalábjába kapja*, *nyargal* vele.

Mindeddig nem utaltunk rá, mert nem tartottuk bizonyítottnak: azt tudniillik, hogy milyen eszközökkel *líraizálódott* ez a novella. Mert makro- és mikrostruktúrájában számos elemet őriz, amelyek a leíró költeményekre emlékeztetnek. Az első szakasz mozdulatlanságát felváltó moccanat, majd tetőpont és a lírai zárás mind a költőiség eszközeivel, képgazdagsággal és tömörséggel valósul meg.

A példa kétségtelenül Petőfi lehetett. Erre utalást is találunk a szövegben. A vén varjú szemlélő juhász belső monológja tartalmában idegen a novella szereplőjétől. El nem hihető, hogy a tudatlan pásztoresmbert olyan gondolat foglalkoztatná egy varjú láttán, hogy hány bujdosó fölött kiálthatta a baljós *kár*-t. Inkább az olvasott szerző gondolatait érezzük megszólalni. Petőfi *A puszta télen* c. versének sora — Háta mögött farkas, feje fölött holló — szinte szállóigévé vált a magyarság körében. A „hány vándort, betyárt és hajdani költőt kísérhetett a havas pusztaság felett” tagmondat nyilván utal a Petőfi reminiszcenciára, a tájleíró költeményre, de magára a költemény szerzőjére is.

A belső monológban tehát kizökken a szerző az elbeszélő szerepéből. Az átképzéletes előadásmód aszinkronba kerül a szereplő alkatával, de nyílt véleménynyilvánításra ad alkalmat az írónak.

A tetőpontot, a vén madár tragikus végét a fokozatosan intenzívvé váló igék érzékeltetik. A puli *közeledett*, a birkák közé *keveredett*, ugrás *követte* a csúszását, majd — károgás *hasított* az öreg fülébe, és már csak *lógott* a puli szájából.

A halálos károgást kifejező ige szinte sikolt a magas i hanggal, hogy utána a történést jelentő ige jelezze azt, hogy bevégeztetett.

Mi következhetne még ezután? A gyors, váratlan és tragikus eseményt nem lehet tovább feszíteni sem a puli büntetésével, sem a pásztor bűntudatával. A madártemetés tudniillik nem old meg semmit. Sem a pásztor belső feszültségét, sem az olvasó katartikus élményét.

A belső, lelki feszítettséget az imbivalencia jelenléte idézi elő. Az előzőekben az egyes szerkezeti elemek ellentéte által előidézett fokozódó feszültségről beszéltünk. Ellentét feszül azonban a novella szereplői között is, ambivalens vonzás és taszítás.

A varjú a népi hiedelem szerint a misztika és a halálszimbólika eszköztárába tartozik. A Petőfi-reminiszcencia utal is erre. A juhász számára azonban mégis bizonyos azonosulást jelent kortalan vénségével. Együttérzéssel figyeli tipegését, céltalan bóklászását. Nagy kort értek meg, sok mindent láttak.

A puli köztudottan a pásztoresmből hűséges segítőtársa, szinte meghosszabbított keze. A legközelebb kell állnia a novella juhászához is, akit a vénség gátol abban, hogy jobban ügyeskedjék a nyáj körül. Most mégis a szinte második énje válik azonosulása tárgyának elpusztítójává. A puliban lényegében az ordas idő tárgyasul, amely oktanul és kérlelhetetlenül, alattomosan lecsap a vénségre, legyen az szárnyaló madár vagy értelmes ember.

A költői előkép farkasa elevenedik meg talán egyetlen társában még, és válik a halálmadárral ellentétben a tragédia igazi kiváltójává.

Az ambivalencia tehát éppen a feloldás helyett, a zárószakaszban teljesebbé válik. A stílári megoldás szorosan simul a novella tartalmi és lélektani feszítettségéhez. Az előző részekben tapasztalt rövid mondatok lassan testesednek. A tagmondatok száma mellett vontatottságukat fokozza a felsorolás: ki tudja, hány tájképre és hány esztelenül szép bolondos vidékre, erdőkre, mezőkre, tavakra és völgyekre csuk koporsófüdőt a végzet. Nincsenek ragyogó jelzők, asszociatív hatású nyelvi szerkezetek. A cselekménymozzanatok lelassulnak, vontatottá válnak a szakasz mondatánál, amelyben az igék adják meg az alaphangot: *tartotta* a madarat, *szeme átnedvesedett*, a könnycsepp *hullott*, a begy *alákonyult*, bicskát *kaparászott elő* stb. Végül a záró hasonlat a klasszikus tragédiák kórusát idézve lírai akkorddal fejezi be a képet: a ragácsfafák, mint sirató asszonyok, tüskéikről könnycseppek potyogtak a varjú sírja fölé.

Pszichológiailag még feszegethetnénk a záróképet. A sirató asszonyok jelenléte a hasonlatban jelzi, hogy a juhász sem várhat valami díszes, pompás temetést. Legfeljebb mint fekete varjak, korabeli öregasszonyok állják majd körül az ő sírját is, és hullatnak hivatásszerűen könyveket tetemére.

A lírai lezárás tehát nem hozott oldódást is az olvasóban. Eppen a szokatlan hasonlat gördíti tovább érzéseinket, hogy azok a varjú helyett éppen az öreg juhász alakját fonják körül részvétellel. Szinte ismét magasba lendül az elsimulás helyett a novella íve.

Csépe, a lírikus talán soha nem ostromolt olyan magas csúcspontot, mint ebben a novellájában. Érdemes lenne egy válogatással megörvendeztetni a vajdasági olvasót olyan novellákból, amelyekben felülmúlta önmagát, pontosabban amikor önmagát adta az anekdoták helyett.